УДК 343. 13

Т. М. Супрун,
кандидат юридичних наук,
Національний університет
ДПС України

ПРАВОВА ПРЕЗУМПЦІЯ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ТА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКІЙ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

У статті здійснено порівняльну характеристику англо-американської та романо-германської правових систем, що дає можливість визначити місце правової презумпції в цілому. Розглянуто та проаналізовано кримінально-процесуальне законодавство США, Англії, Франції та Німеччини.

В статье сделано сравнительную характеристику англо-американской и романо-германской правовых систем, что дает возможность определить место правовой презумпции в целом. Рассмотрено и проанализировано уголовно-процессуальное законодательство США, Англии, Франции и Германии.

The article presents a comparative description of Anglo-American and Roman-Germanic legal systems, which makes it possible to determine the place of legal presumptions in general. Considered and analyzed criminal - procedural law United States, Britain, France and Germany.

Ключові слова: *правова презумпція, правова система, кримінальний процес, обов'язок доказування, класифікація презумпцій.*

Парадигма судового процесу у будь-якій правовій системі світу зводиться до дослідження судом фактичних обставин кримінального провадження та застосування до конкретних життєвих обставин відповідної норми права. Така норма може бути позитивною (писаною), тобто генерованою законодавцем, або ж створеною самим судом (якщо йдеться про країни загального права). Відмінність у правозастосуванні полягає лише у джерелах права, притаманних для тієї чи іншої правової системи. Але що стосується дослідження судом фактичних обставин справи, то у цій частині судовий процес усіх країн підпорядкований універсальним закономірностям теорії доказування, які є об'єктивними і безпристрасними [1].

На нашу думку, доцільним є аналіз англо-американської та романо-германської правових систем, що надасть можливість більш детально дослідити місце правової презумпції у світовому праві.

Дослідження правової презумпції у таких правових системах здійснювали Т. В. Апарова, С. В. Болотов, А. М. Долгополов, О. С. Іоффе, Я. Б. Левенталь, П. М. Рабінович, О. К Романов, А. В. Савченко, М. В. Савчин, Д. С. Суханова, Р. Уолкер та інші.

© *Супрун Т. М., 2013*

До англо-американської системи права відносять правові системи багатьох країн. Серед них Об'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо.

Правова презумпція як правове явище у системі англійського та американського права займає не останнє місце. Окрім презумпції невинуватості, на сьогодні не відбулося нормативного закріплення жодної правової презумпції. Основні положення цього явища існують у вигляді рекомендацій.

Особливістю англійського законодавства є відсутність свого кримінально-процесуального кодексу, і, як результат, діють правові інститути, що виникли ще декілька століть тому, а саме: судочинство ґрунтується на більше ніж 300 законодавчих актах і численних судових прецедентах, які часто характеризуються архаїчністю. Наприклад, у сучасному процесі часто юристи Англії використовують „Велику хартію вільностей" 1215 року для обґрунтування права кожної людини бути судимою собі рівними [2].

До реформи 1873–1875 років в Англії існував дуалізм судочинства: крім судів, які застосовували „загальне право", існував суд лорда-канцлера. Реформа об'єднала „загальне право" і „право справедливості" в єдину систему прецедентного права. Англійське право продовжує залишатися в основному судовим правом, що розроблене судами у процесі вирішення конкретних випадків. Для англійця головним є те, щоб справа розглядалася в суді добросовісними людьми і щоб дотримувалися основні принципи судочинства, що становлять частину загальної етики. Судді „загального права", на відміну від законодавця, не створюють рішень загального характеру, розрахованих на майбутнє. Вони вирішують конкретний спір. Такий підхід робить норми „загального права" більш гнучкими й менш абстрактними, ніж норми права романо-германських систем, але одночасно робить право більш казуїстичним і менш конкретним. Завдяки „загальному праву" і „праву прецеденту" розрізнення права та закону носить більш яскраво виражений і дещо інший характер, ніж розрізнення права та закону на континенті. В англосаксонській правовій сім'ї сама концепція права, система джерел права, юридична мова зовсім інші, ніж у правових системах романо-германської правової сім'ї. Тут відсутній поділ права на публічне і приватне. Його замінює поділ на „загальне право" і „право справедливості". Немає різко вираженого розподілу права на галузі, оскільки суди можуть розбирати різні категорії справ. Тому англійському юристу право представляється однорідним. Доктрина не знає дискусій про структурний поділ права. Як правило, один раз винесене рішення є нормою для всіх наступних розглядів аналогічних справ.

Головним чином прецедентами виступають рішення Апеляційного суду і Палати лордів, офіційне опублікування яких почалося з 1865 року. Кримінальне судочинство здійснюється за участі мирових суддів і присяжних Суду Корони.

У XX столітті були прийняті закони про докази, обвинувальні акти, суди присяжних, юридичну допомогу, мирових суддів, магістратські суди, кримінальне правосуддя. Але кодифікованого кодексу так і не створено.

Особливістю кримінально-процесуального права США залишається також його недостатня кодифікованість і наявність значної кількості норм так званого прецедентного права.

Американська гілка англосаксонської правової системи формувалася в абсолютно інших соціально-правових, геополітичних, економічних та інших умовах. Динамічна переселенська модель розвитку та віддаленість від метрополії зумовили „американізацію" англійського права. Уже в колоніальний період правова система окремих північно-американських колоній

„складалася з трьох частин: елементів старого закону, нового закону, створених в результаті потреб життя в новій країні, і правових елементів, сформованих під впливом поглядів поселенців (наприклад, пуританізм у штаті Масачусец)” [3, с. 354].

Кримінальний процес США досить непослідовний. З одного боку, законодавчо декларуються багато слушних загальнолюдських цінностей: свобода, власність, особисте (приватне) право на життя та його захист. З іншого – в галузевих інститутах кримінального процесу методично руйнуються найнеобхідніші гарантії прав і свобод.

Сучасна західна юридична наука розрізняє два підходи до обґрунтування теоретичної бази правової презумпції: теорія Таера і Вігмора (Thayer-Wigmore) та теорія Моргана і МакКорміка (Morgan-McCormick). Найбільш аргументованою є теорія Моргана та МакКорміка, сутність якої зводиться до того, що і обов’язок спростування, і обов’язок доказування мають перекладатися на сторону, проти якої спрямовано презумпцію щодо певного факту. Згідно з теорією Таера та Вігмора презумпція покладає на іншу сторону обов’язок надання доказів щодо спростування презумпції або її визнання. Разом із тим презумпція не може перекладати на іншу сторону обов’язок доказування. Однак юридична сила презумпції може зникнути, якщо інша сторона надає достатні докази, щоб її спростувати [4, с. 27].

При загальній схожості правова система США істотно відрізняється від правової системи Англії: 1) у США як федеративній державі має місце плюралістична дворівнева правова система (система 50 штатів та федеральна система); 2) змістовно американське право як право першопоселенської країни відрізняється від права Британських островів; 3) статутне законодавство з моменту здобуття незалежності стало відігравати більш значиму роль, ніж в Англії; 4) істотну координуючу роль у правовій системі відіграє Верховний Суд США, інтерпретуючий Конституцію і створюючи прецеденти.

Особливістю кримінального процесу та судочинства англо-американської правової системи є визнання обвинуваченим своєї вини у вчиненні злочину, що має вирішальне значення. У випадку його зізнання на суді справа не розглядається по суті. Таке положення англійські юристи обґрунтовують „принципом змагальності”. У суді проходять змагання, спір між обвинувачем і підсудним. Якщо підсудний визнав себе винним, то спору немає, і дослідження доказів щодо вини особи стає зайвим. Така переоцінка значення визнання обвинуваченим своєї вини не відповідає інтересам установлення істини у кримінальній справі, оскільки зізнання обвинуваченого, навіть добровільне, часто буває неправдивим.

В англійському кримінальному процесі міститься ряд умов, за наявності яких зізнання обвинуваченого є вирішальним доказом його вини: добровільність зізнання, відсутність навіювання, уникнення більш тяжкої відповідальності за злочин, погроз, обіцянок, примусу. У момент арешту обвинуваченого поліція зобов’язана попередити його, що все сказане ним може бути використане проти нього і що він не зобов’язаний давати показання (права Міранди) [5].

Статтею 48 Хартії основних прав Європейського Союзу підтверджується право на презумпцію невинуватості, що все ж таки забезпечує можливість особи не доводити свою невинуватість [6].

Презумпція розподіляє тягар доказування рівномірно, покладаючи на кожну сторону саме ті обставини, які їй у першу чергу можуть бути відомі. Завдяки цьому можливе встановлення об’єктивної істини по справі. Значення презумпції полягає в економії

процесуальних засобів і зусиль [7, с. 62]. Американський юрист Морган виділив сім причин появи презумпцій, що, на нашу думку, визначають і зумовлюють їх правове значення: 1) презумпції здатні прискорити судовий розгляд, звільняючи сторону від подання доказів; 2) презумпції необхідні, щоб обійти процесуальні труднощі; 3) деякі презумпції засновані на перевазі ймовірності. Так, передбачається звичайна поведінка, і стороні потрібно привести достатні докази зворотного; 4) у деяких категоріях справ існують складності в забезпеченні законних компетентних доказів; 5) іноді тільки одна сторона володіє специфічними засобами доступу до доказів або специфічними даними про факти; 6) деякі презумпції бажані для суспільства; 7) багато, якщо не всі, презумпції підтримуються двома або більше попередніми [8, с. 108].

Отже, презумпція є насамперед прийомом, за допомогою якого закон розподіляє між сторонами тягар доведення: презумпція вказує, на кому лежить тягар доказування положення.

Аналіз класифікацій презумпції в англійському й американському праві ускладнений відсутністю законодавчого врегулювання і тісно пов'язаний з ученням про обов'язок доказування. На думку американських учених, виходячи з прецедентів Верховного Суду США, доцільно говорити про такі види презумпцій, як факультативні висновки, остаточні (неспростовні) презумпції, обов'язково спростовна презумпція. В англійському процесі традиційно презумпції класифікують на три види: безсумнівні презумпції, негативні презумпції, презумпції факту. Західні вчені в контексті теорії доказів розрізняють такі види правових презумпцій: переконливу, фактичну, статутну, законну, природну (натуральну), попереджувальну, суперечливу, змішану, факультативну [4, с. 13].

Деякі науковці названі критерії класифікації презумпцій доповнюють ще одним критерієм: залежно від того, у яких актах закріплюються презумпції – міжнародними або національними, пропонують виділити міжнародно-правові та національно-правові презумпції [4, с. 14].

Не меншу увагу приділяють правовій презумпції у праві романо-германської правової системи. Центром зосередження цієї правової системи є країни континентальної Європи, а саме: Франція, Бельгія, Люксембург, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Австрія, Ліхтенштейн, Німеччина, Швейцарія, Бельгія, у тому числі Україна та Росія.

Для романо-германської правової системи характерний абстрактний характер норм права. Норми права встановлюють загальні правила поведінки на підставі принципів і правових доктрин. Це відрізняє романо-германське право від англосаксонського, де норми права створюються переважно судами при вирішенні спірних питань щодо конкретних випадків.

Особливістю цієї правової системи є домінуюча роль закону. У романо-германській системі закони та кодекси – це основні складові права. Тенденція визнання закону є найважливішим джерелом права, що домінувала у країнах романо-германської правової системи в XIX столітті. Як результат, у переважній більшості були прийняті кодекси та писані конституції. Провідна роль закону ще більш зміцнилася в сучасну епоху: сьогодні закон розглядається як найкращий технічний засіб установлення чітких і точних правил.

Кодифікація в романо-германському праві має принципові особливості, що відрізняють її від аналогічних процесів в інших правових системах. Це, зокрема: а) наявність глибоких і міцних історичних коренів; б) глобальний характер, охоплення практично всіх галузей та інститутів права; в) використання своєрідної юридичної техніки; г) наявність власної ідеології, суть якої полягає в тому, щоб створити нову правову реальність [9].

Проте необхідно зазначити, що у XX столітті з'являється тенденція відмови від дуалізму приватного права: новітні кодифікації приватного права відбуваються шляхом прийняття єдиних актів – цивільних кодексів.

Правова система Франції являє собою романську гілку романо-германської правової системи. Її встановлення відбувається більш уповільненими темпами, ніж правова консолідація територіально компактної Англії. У Франції розвиток державної централізації відбувається на рубежі XII–XIII ст., коли в королівських володіннях вводяться посади бальї, поєднуються функції англійських роз'їзних суддів та адміністраторів-шерифів – із середини XIII ст. Як Апеляційна інстанція виникає Паризький парламент з професійних суддів. У XIV–XV ст. не тільки парламент Парижа, але і судді у нижчестоящих судах під час судового розгляду застосовували письмову процедуру, схожу на встановлену канонічним правом.

Кримінальний процес Франції є зразком класичної континентальної, так званої змішаної моделі кримінального судочинства, яка прийшла в Європу на зміну інквізиційному процесу епохи феодалізму. Ця модель була вперше втілена в знаменитому Кримінально-процесуальному кодексі Франції 1808 року (кодекс Наполеона), який діяв з деякими змінами 150 років. У ньому закріпилися такі важливі засади кримінального судочинства, як „заборона повороту до гіршого", незалежність суддів, гласність судового процесу, також присутні деякі згадки про презумпцію [10, с. 290].

Французькі вчені на багато років обумовили розвиток кримінально-процесуальної науки в Європі. Французька модель була сприйнята Німеччиною, Австрією, Італією, Росією, Іспанією, Україною та багатьма іншими країнами.

Презумпцію невинуватості було запропоновано до КПК Франції законом від 15 червня 2000 року. Згідно з цим принципом встановити винуватість особи повинна сторона обвинувачення. Тому тягар доказування покладено на прокуратуру. Презумпція невинуватості у французькому законодавстві не є догмою. У деяких справах доказування переходить до сторони захисту. Проблему тягаря доказування законодавством Франції вирішено неоднозначно, це ставить під сумнів реальне існування презумпції невинуватості [11, с. 45]. Але у французькому кримінальному процесі визнання обвинуваченим своєї вини у вчиненні злочину не є вирішальним доказом і не тягне за собою припинення дослідження доказів у справі.

У Німеччині, навіть у період правління Фрідріха I. Барбароса (1152 –1190 рр.), імператор був змушений визнавати верховну владу 16 світських і 90 духовних князів над їх князівствами, а імператорське законодавство звелося лише до імператорських статутів світу.

Кримінально-процесуальне право Німеччини є одним із найстабільніших у Європі. Кримінально-процесуальний кодекс ФРН прийнятий у 1887 році. У ньому знайшли своє відображення загальні демократичні ідеї реформ кримінального процесу XIX століття, які в Німеччині отримали свій розвиток у результаті перемоги буржуазної революції 1848 року. Позитивно також вплинув французький Кримінально-процесуальний кодекс (кодекс Наполеона) 1808 року. Йдеться про такі принципи, як незалежність суддів; розподіл функцій обвинувачення та вирішення справ; презумпція невинуватості; сприяння незалежності прокуратури; гласність та усність судового розгляду; участь у кримінальному правосудді народних представників; заборона „повернення до гіршого"; вільна оцінка доказів; захист прав та свобод особи від зловживань та свавілля у кримінальному судочинстві.

Для романо-германської правової системи характерні такі риси: 1) безпосередній зв'язок з римським правом, більше того, становлення розвитку на основі римського права; 2) доктринальність і концептуальність; 3) особлива значимість закону в системі джерел права; 4) яскраво виражений поділ на публічне і приватне право; 5) кодифікований характер права.

Особливу увагу привертає той факт, що у системі романо-германського права досі відсутня єдина класифікація правових презумпцій. Аналізуючи роботи вітчизняних і зарубіжних авторів, можна навести такі критерії класифікації правових презумпцій: 1) залежно від факту правового закріплення виокремлюються правові і фактичні презумпції, стосовно яких склалося два підходи: позитивний і негативний. Поряд із загальною класифікацією презумпцій існує самостійна класифікація фактичних презумпцій. У свою чергу, вони поділяються на пошукові і на оціночні фактичні презумпції. Пошукові фактичні презумпції за ступенем імовірності розрізняють як високоймовірні, середньоймовірні, малоймовірні [4, с. 12]; 2) залежно від можливості спростування – на спростовні і незаперечні; 3) залежно від ролі у правовому регулюванні презумпції поділяють на матеріально-правові і процесуальні.

Виходячи із взаємозв'язку матеріального й процесуального законодавства, презумпція, закріплена у нормі матеріального права, може мати одночасно й процесуальне значення. Зауважимо, що в цьому контексті йдеться не про поділ правових презумпцій на матеріально-правові та процесуальні, а про матеріально-правові і процесуальні аспекти однієї і тієї самої правової презумпції [4, с. 13]; 4) за сферою дії презумптивні положення, що закріплені нормами права, можуть поширюватися або на право в цілому, або на окрему галузь, або ж своїми діями охоплювати кілька галузей; 5) за галузевою належністю правові презумпції класифікують на загальноправові, міжгалузеві та галузеві; 6) за формою закріплення в нормах права правові презумпції поділяють на прямі і непрямі. Серед безлічі непрямих презумпцій можна виділити презумпції, що були виявлені в результаті судового тлумачення норм права [4, с. 13].

Англосаксонська модель (змагальна форма кримінального процесу), представляючи систему загального права і грунтуючись на традиціях англосаксонського права, віддає перевагу не стільки ініціативній діяльності правоохоронних органів, скільки самим громадянам: кримінальний процес починається, як правило, на вимогу потерпілого, а потім розгортається як суперечка між обвинувачем і обвинувачуваним. Тут основну роль відіграє судове слідство з його характерними атрибутами змагальності. Досудове розслідування або зовсім не провадиться, або має спрощений характер.

Багатовіковий досвід розвитку правосуддя неминуче призводить до наближення самої процесуальної форми до об'єктивних закономірностей пізнавальної діяльності, до моделювання її з урахуванням таких закономірностей, а отже, і до зближення англо-американської та романо-германської правових систем.

Враховуючи зазначене вище, зробимо висновок, що правова презумпція як правове явище займає не останнє місце. Буде доцільним її нормативне закріплення, що значно спростить умови застосування у повсякденному житті, у тому числі для кримінального судочинства як англо-американської, так і романо-германської правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Куфтирєв П. В. Норми доказового права у давньоримській юриспруденції як передумова формування сучасних правових уявлень про юридичне доказування / П. В. Куфтирєв // Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 6(9).

2. Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия / Т. В. Апарова / Институт международного права и экономики. – М. : Изд. „Триада Лтд”. – 1996. – 157 с.

3. Історія держави і права зарубіжних країн: [підручник для студентів вузів / під ред. К. І. Батира]. – 4-те вид., перероб. і доп. – М. : Проспект, 2005. – 496 с.

4. Суханова Д. С. Міжнародно-правові та національно-правові презумпції у сфері прав і свобод людини та громадянина: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / Д. С. Суханова. – Одеса, 2010. – 27 с.

5. Уолкер Р. Английская судебная система / Р. Уолкер; отв. ред. и предисл. Ф. М. Решетников; [пер. с англ. Апарова Т. В.]. – М. : Юрид. лит., 1980. – 631 с.

6. Хартия Европейского Союза об основных правах / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001.

7. Левенталь Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе / Я. Б. Левенталь // Сов. государство и право. – 1949. – № 6. – С. 62–68.

8. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США / Решетникова И. В. – Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 1997. – 240 с.

9. Котюк В. О. Основи держави і права: [навчальний посібник] / Котюк В. О. – [3-тє вид., допов. і перероб.]. – К. : Атіка, 2001. – 432 с.

10. Васильев Л. В. Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве: [текст лекций] / Васильев Л. В. – Краснодар : Кубанский университет, 1977. – 62 с.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2013 р.